

نفایس صندوق‌ها و ضریح‌های حرم مطهر رضوی

از عصر صفوی تا دوره معاصر

سعیده جلالیان^۱

چکیده

صندوق و ضریح در فرهنگ مسلمانان نمادی از مضجع بزرگان دین، رجال و مشاهیر شناخته می‌شود و در بیشتر موارد القاکننده امری مقدّس است. همین امر سبب شده است این سازه‌ها کمتر از جنبه تاریخی و هنری، بررسی شوند. با اینکه اجزای تشکیل دهنده این نمادها، مشخص بوده و بر نحوه ساخت آن‌ها اصول خاصی حاکم است؛ اما در مقاطعی، اشیای دیگری بر صندوق‌ها و ضریح‌ها افزوده شده که از شاکله اصلی آن‌ها نبوده است. هدف این پژوهش، شناسایی، معرفی و تجزیه و تحلیل این اشیاء و وسایل در صندوق‌ها و ضریح‌های حرم رضوی است. در این نوشتار به شیوه توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای و آرشیوی تلاش شده است تصویری کامل از ویژگی‌های انواع نفایس منصوب و منضم شده به صندوق‌ها و ضریح‌های مرقد امام رضا (ع) ارائه شود و شناختی از واقفان، بانیان، اهداکنندگان، سازندگان و هنرمندان این آثار به دست آید. مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد قدیم‌ترین شیء نفیس نصب شده در صندوق‌ها به قرن هفتم هجری و قدیم‌ترین وسیله منصوب بر ضریح‌ها به قرن دوازدهم هجری می‌رسد. در میان نفایس گوناگون که به صورت دائمی بر صندوق‌ها و ضریح‌ها قرار گرفته، نصب انواع قبه، پرشمارترین مورد بوده و بیشترین و متنوع‌ترین اشیاء بر ضریح فولادی در دوره شاه سلطان حسین صفوی، نصب بوده است.

کلیدواژه‌ها: نفایس، صندوق، ضریح، حرم امام رضا (ع).

۱. کارشناس ارشد تاریخ و کارشناس پژوهش سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس

Jalalian2015@gmail.com

رضوی .

دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۲۷ - پذیرش: ۱۳۹۷/۳/۶.

مقدمه

صندوق و ضریح، محلّ اصلی زیارت و کانون توجه زائران در مزارات و مقابر شریف ائمه معصومین علیهم السلام است. صندوق، اجزای متنوّع و پیچیده‌ای ندارد. این سازه به طور معمول مکعبی است از چوب، خاتم یا سنگ که فاقد گوی و ماسوره و در ورودی است. بر خلاف صندوق، ضریح از بخش‌ها و اجزای گوناگون و متنوّع‌تری تشکیل شده است. اجزای اصلی یک ضریح به صورت کلی از پانزده قسمت، شامل: پاکاره‌های سنگی، ستون‌ها، بدنه و اسکلت، محرابی‌ها، گوی‌ها و ماسوره‌ها، لچکی‌ها، کتیبه‌ها (کتیبه‌های طلا و کتیبه‌های نقره)، حواشی برجسته کاری، مشبک‌های طلایی، سقف و کتیبه‌های سقف، در ضریح، زهواره‌ها، میخ‌های تزیینی، گلدان‌ها، نقاشی‌های داخل ضریح و پارچه روی سقف (شیروانی‌پوش) تشکیل می‌شود (دانش، ۱۳۶۸: ۲۳۷-۲۴۷؛ روحانی، ۱۳۸۸: ۶۰-۶۴) که ممکن است در ضریح‌های ساده، برخی از این بخش‌ها همچون کتیبه‌های طلا و نقره، نقاشی‌های داخل ضریح، گلدان‌ها و مشبک‌های طلایی، وجود نداشته باشد.

در این میان ممکن است یک صندوق یا ضریح دارای وسایل و اشیایی باشد که در ابتدا از اجزای تشکیل‌دهنده آن نبوده است. بررسی‌ها نشان می‌دهد در طول زمان، شماری وسایل و اشیای نفیس بر صندوق‌ها و ضریح‌های مرقد مطهر امام رضا علیه السلام نصب گردیده که جزء شاکله اصلی این سازه‌ها نبوده و بعدها در ادوار مختلف به آن منصوب یا منضم گردیده است. امروزه این نفایس را می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: اشیای گروه اول شامل: ترنج‌ها، شیرعالم، قبه‌های چهارگوشه ضریح، قبه‌های وسط ضریح، سرطوق، درِ مرّصع، لاله‌های نقره، صفحه‌های طلایی منقوش و شمعدان‌های طلایی که به صورت دائم بر این سازه‌ها نصب بوده است و گروه دوم، اشیایی که به صورت موقت بر صندوق و ضریح آویخته بوده است. این اشیا عبارت‌اند از: شمامه‌های طلا و نقره، کارد طلای منتبت کاری، تسبیح نقره، قندیل‌های نقره، جیقه طلا،

زیارت‌نامه، پنجه‌های طلا و نقره، گل‌های طلا و چشمک‌های طلا و نقره.

با توجه به اینکه در طی سال‌ها، چندین بار صندوق‌ها و ضریح‌های رضوی تعویض شده یا در اثر حوادث و دخالت‌های داخلی و خارجی، شاکله اصلی این سازه‌ها تغییر کرده و گاه بخش‌هایی از آن‌ها از میان رفته است؛ برای شناخت این اقسام ارزشمند تاریخی و هنری باید پژوهش مستقلی به عمل می‌آید تا اطلاعات دقیق و کاملی در این باره به دست آید. بر این اساس، هدف اصلی این پژوهش بررسی و شناسایی اشیاء و اقسام نفیسی است که از گذشته تا حال به عنوان وسایل دائمی یا موقت بر صندوق‌ها و ضریح‌های امام رضا علیه السلام نصب یا آویخته بوده است. بی‌شک تحقق این هدف، ضمن معرفی ابعاد جدیدی از هنر اسلامی- ایرانی، می‌تواند زمینه کشف و پیدایی احتمالی این اقسام را در مجموعه آثار موجود در خزانه آستان قدس رضوی فراهم آورد.

تاکنون در زمینه شناخت نفایس صندوق‌ها و ضریح‌های امام رضا علیه السلام پژوهش خاص و منسجمی به انجام نرسیده و تنها در چند مقاله، کوتاه و گذرا اشاره‌هایی شده است. نخستین مطلب، نوشته کوتاهی است با عنوان «در جواهرنشان» که در نامه آستان قدس به چاپ رسیده و نویسنده توضیحاتی در مورد در جواهرنشان اهدایی فتح‌علی شاه قاجار ارائه کرده است.^۱ نوشتار دیگر مقاله «بررسی صندوق‌ها و ضریح‌های قدیمی رضوی» است که در نشریه آستان هنر به چاپ رسیده و در آن، ضمن توصیف و تشریح انواع صندوق‌ها و ضریح‌های امام رضا علیه السلام، توضیح‌های مختصری در باره برخی نفایس موجود در این سازه‌ها، ارائه شده است.^۲

در این پژوهش با استفاده از روش توصیفی- تحلیلی و بهره‌گیری از منابع آرشیوی و کتابخانه‌ای تلاش شده، اقسام نفیسی که افزون بر اجزای اصلی صندوق‌ها و ضریح‌ها به آن‌ها نصب یا ملحق شده است، معرفی گردد. بیان پیشینه‌ای از انواع صندوق‌ها و

۱. رک: کفائی، محمدرضا، «در جواهرنشان»، نامه آستان قدس، سال سوم، ش ۹، ۱۳۴۰.

۲. نقدی، رضا، «بررسی صندوق‌ها و ضریح‌های قدیمی رضوی»، آستان هنر، ش ۷، ۱۳۹۲.

ضریح‌ها، تشریح نفایس منصوب در روی صندوق‌ها (صندوق انوشیروان مجوس و صندوق شاه عباس اول)، توصیف اشیای ارزشمند منصوب در روی چهار ضریح (شاه تهماسب، فولادی، نگین‌نشان و شیرو شکر) و معرفی اقلام و نفایسی که به صورت موقت بر قسمت‌های گوناگون ضریح قرار داده شده است؛ بخش‌های مهم این پژوهش را تشکیل می‌دهد.

پیشینه ساخت و نصب صندوق و ضریح در حرم رضوی

از گذشته تاکنون، برای رعایت احترام و بزرگداشت مقام امام رضا علیه السلام و نیز ایجاد تسهیلات بیشتر برای زیارت، چهار صندوق و شش ضریح بر مزار ایشان ساخته و نصب شده است که از برخی از این نمادهای مذهبی-هنری و اشیای مرتبط با آن، آثار و بقایایی برجای مانده است؛ اما از برخی دیگر، جز اشاره‌هایی کوتاه در برخی منابع، مبنی بر وجود آن‌ها در دوره‌ای خاص، نشانه‌ای در دست نیست. در اینجا برای آشنایی بیشتر، توضیح مختصری در باره انواع صندوق‌ها و ضریح‌های رضوی ارائه می‌شود:

از صندوق، معانی گوناگونی ارائه شده است؛ تَبَنگو، خاشکدان، قسمی جعبه که پول، لباس، نان و غیره را در آن نهند، یخدان فلزین یا چوبین به فلز پوشیده، تابوت، مکعبی چوبین و یا خاتم که به روی قبر امام یا امامزاده و بعضی بزرگان نهند و گرداگرد آن آیات و یا اشعار نویسند (دهخدا، ذیل واژه صندوق). بررسی منابع نشان می‌دهد که تاکنون چهار صندوق بر مدفن امام رضا علیه السلام نصب شده که به ترتیب شامل موارد زیر است:

صندوق قرن چهارم هجری: در قرن چهارم هجری در توس، طرفداران حکومت عباسی و اهل سنت در رقابت با شیعه و ضریح حضرت رضا علیه السلام قصد داشتند صندوق و ضریحی بر گور هارون الرشید نصب کنند که قاضی صاعد^۱ مخالفت کرد و به نفع

۱. ابوالعلاء عماد الاسلام صاعد بن محمد بن احمد بن عبدالله (۳۴۳ق-۴۳۱ق یا ۴۳۲ق). وی از فقیهان حنفی شهر نیشابور و مردی دین‌دار و زاهد بود که مدت‌ها ریاست حنفیان خراسان و شغل

شیعیان که مخالف این کار بودند، رأی داد (میهنی، ۱۳۶۶: ۲ / ۷۰۶-۷۰۷؛ الحافظ ابوالحسن، ۴۰۳: ۲ / ۴۰۰-۴۰۱). این ماجرا نشان می‌دهد که در نیمه دوم قرن چهارم هجری، صندوقی بر مرقد امام رضا علیه السلام نصب بوده است.

صندوق انوشیروان مجوس: بر وجود این صندوق در کتاب *الثاقب فی المناقب* (حدود تألیف ۵۶۰ق) تأکید شده است؛ آنجا که موضوع مأموریت انوشیروان مجوس اصفهانی از جانب سلطان محمد خوارزمشاه به دربار سلطان سنجر سلجوقی بیان می‌شود. گویا وی مبتلا به بیماری پیسی بوده است و برخی او را به اعتکاف در حرم رضوی توصیه می‌کنند؛ وی چنین می‌کند و شفا می‌یابد. پس از آن اسلام می‌آورد و بر مرقد امام رضا علیه السلام، شبه صندوقی از نقره قرار داده، مالی برای آن وقف می‌کند (طوسی، ۱۴۲۸ق: ۲۰۶). از سرنوشت این صندوق اطلاعی در دست نیست.

صندوق شاه عباس صفوی: در سال ۱۰۱۲ق شاه عباس اول صفوی، صندوق چوبی جدیدی بر مزار حضرت رضا علیه السلام نصب می‌کند. صندوقی از چوب فوفل،^۱ با روکش و میخ‌هایی از طلا، که در روی آن شعری به این مضمون نقش شده است:

اگر سگی ز سگان رضا توانم بود
به روز حشر شفیع جزا توانم بود

در این صندوق در کتیبه‌ای از طلا عبارت «کلب آستان شاه ولایت عباس الحسینی الموسوی الصفوی تقدیم نمود» نوشته شده است که به صراحت به نام بانی اشاره دارد (مؤتمن، ۱۳۳۹: ۳۳-۳۹؛ احتشام کاویانیان، ۱۳۵۴: ۳۶).^۲ در حال حاضر، تعدادی از

→ قضاوت شهر نیشابور را بر عهده داشت (رک: دامادی، محمود، *ابوسعیدنامه* در بیان شرح احوال و عقاید و افکار و روش ابوسعید ابی‌الخیر، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۴، ۲۶۰).

۱. فوفل: درختی است از تیره نخل‌ها که در مناطق گرم آسیا (هندوستان و جزایر سند و جاوه) می‌روید (دهخدا، ذیل واژه فوفل).

۲. در دو کتاب *شمس الشمس و تاریخ آستان قدس*، تاریخ ساخت این صندوق، ۱۰۲۲ق ذکر شده است که شاید دلیل آن، اشتباه نویسندگان در خواندن متن کتیبه بوده است. در کتیبه‌ای پنج‌ضلعی باقی‌مانده از این صندوق، مضمون کلب رضا مست علی، سال کتابت و ساخت این صندوق ۱۰۱۱

←

کتیبه‌های این صندوق موجود است که در موزه آستان قدس رضوی از آن‌ها نگهداری می‌شود.

صندوق سنگی: این صندوق در سال ۱۳۱۱ ش توسط حاج میرزا حسین حجارباشی ساخته شده و جنس آن از سنگ مرمر و به رنگ سبزلیمویی (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۵۹) است که تا سال ۱۳۷۹ ش (زمان برچیده شدن ضریح شیرو و شکر) بر مزار امام نصب بوده است (آرمین، ۱۳۸۰: ۴-۴۷).

از ضریح به عنوان خانه چوبین و مُشَبَّکِ یاد شده که از مس و نقره و مانند آن ساخته و بر سر قبر امامان یا امامزادگان قرار می‌دهند (دهخدا، ذیل واژه ضریح). ایجاد فضای بیشتر برای زیارت، حفظ نذورات و هدایای مردم، ایجاد حایل برای جلوگیری از آسیب دیدن مرقد و بردن خاک آن به عنوان تبرک و حفاظت از صندوق نصب شده بر مرقد، بخشی از مهم‌ترین هدف‌ها در ساخت این نماد مذهبی است (دانش، ۱۳۶۹: ۱۴۷-۱۵۰ و ۱۷۳-۱۷۷). تاکنون شش ضریح به شرح زیر در بارگاره مطهر امام رضا علیه السلام ساخته و نصب شده است:

ضریح شاه اسماعیل اول صفوی: اسناد و مکاتبات ردوبدل شده میان شاه اسماعیل اول صفوی و شیبک خان^۱ نشان می‌دهد که شاه اسماعیل اول در زمان حکومتش، ضریحی به وزن ۷۰ من ساخته که با انواع جواهرات تزیین شده بود (نوایی، ۱۳۴۷: ۷۳). در حال حاضر از این ضریح اثری در دست نیست.

ضریح یا مَحَجَّر^۲ طلای شاه تهماسب اول صفوی: وجود کتیبه‌ای که تاریخ ۹۵۷ ق در

→ و ۱۰۱۲ ق درج شده است.

۱. شیبک خان اوزبک، پسر بوداق خان پسر ابوالخیر خان از اعیان جوجی پسر چنگیز است. وی که در تاریخ به اسامی محمد شیبانی و محمد شاه بخت خان شهرت دارد، در سال ۹۱۶ ق به دست شاه اسماعیل کشته شد (نوایی، عبدالحسین (۱۳۴۷)، شاه اسماعیل صفوی (اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفصیلی)، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۷۴ - ۷۸).

۲. مَحَجَّر: نرده‌ای که در پیش در اتاق و یا در جلو صفا و ایوان سازند (دهخدا، ذیل واژه محجر).

آن حک شده و به نصب محجری طلایی، توسط شاه تهماسب صفوی اشاره دارد، نشان می‌دهد که در نیمه دوم قرن دهم هجری، ضریح دیگری برمرقد امام رضا علیه السلام نصب گردیده است (جلالی، ۱۳۸۹: ۱۱۲-۱۱۴). ضریحی از فولاد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۴۱۳/۲) با پایه‌ها و اسکلتی از چوب و شبکه‌هایی از میله‌های آهنی که روی قسمتی از آن‌ها را با ورقه‌هایی از نقره پوشانده بودند (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۶۱). در حال حاضر از این ضریح، چند کتیبه طلایی و مشبک باقی مانده که طبق شواهد، برپیشانی این ضریح، نصب بوده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۴۱۳/۲-۴۱۴). این ضریح تا سال ۱۳۱۱ ش، بر مرقد امام نصب بود تا اینکه به دلیل فرسودگی به همراه صندوق شاه عباسی از جایش برداشته می‌شود (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۵۹-۶۳).

ضریح فولادی دوره شاه سلطان حسین صفوی: نداشتن کتیبه بانی یا واقف و نیز ذکر نشدن تاریخ ساخت در این ضریح سبب شده قدمت آن تاکنون نامعلوم و مغشوش بماند؛ اما در سال‌های اخیر، تعدادی سند از سال‌های ۱۱۱۱-۱۱۱۵ ق، (هم‌زمان با دوره حکومت شاه سلطان حسین صفوی)، به دست آمده که در آن‌ها به صراحت به ساخت ضریح در این زمان اشاره شده است (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، سند ش ۳۳۲۸۷، ۲ و ۲۷-۲۸؛ سند ش ۳۳۳۵۹، ۴-۵ و ۸؛ سند ش ۳۴۳۴۷، ۹). این ضریح تا سال ۱۳۳۸ ش برمرقد امام نصب بود و در این سال، هم‌زمان با نصب ضریح دیگری معروف به ضریح شیرو شکر، به طور کامل از جایش برداشته و به خزانه منتقل شد (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۶۱).

ضریح مُرَّصَع یا نَگین‌نشان: این ضریح از فولاد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۴۱۳/۲) و دارای جداره‌های مشبک و گوی مانند است که روی آن‌ها مسطح و بدون برآمدگی است و در روی هر گوی، چهار دانه یاقوت و یک زمرد نصب است (فیض قمی، ۱۳۲۴: ۳۰۳). ضریح مُرَّصَع در دوره نادرشاه و برای مقبره وی ساخته می‌شود؛ اما در زمان حکومت شاهرخ افشار برمدفن امام رضا علیه السلام وقف و نصب می‌گردد. این ضریح به دلیل وقف دائم تا سال ۱۳۷۹ ش برمرقد امام نصب بود؛ اما در این سال و هم‌زمان با نصب ضریح

سیمین وزرین، به سرداب مطهرانتقال یافت (معراج نور، ۱۳۸۰: ۱۰-۱۱).

ضریح شیر و شکر: این ضریح با قراردادی که در سال ۱۳۳۶ ش، بین ابوالحسن حافظیان و محمدتقی ذوفن از یک طرف و فخرالدین شادمان به عنوان نماینده آستان قدس از طرف دیگر منعقد می شود (سند ش ۴۳۳۵، ۱-۲) ساخته و در سال ۱۳۳۸ ش بر مرقد امام نصب شد (مهران، ۱۳۳۹: ۳-۱۹). ضریح یادشده تا سال ۱۳۷۹ ش در روضه منوره قرار داشت؛ اما در این تاریخ به دلیل نصب ضریح سیمین وزرین از جایش برداشته شد و به موزه آستان قدس رضوی انتقال یافت (حرم، ۱۳۸۹: ۲-۳).

ضریح سیمین وزرین: این ضریح که در ۱۶ اسفند سال ۱۳۷۹ مقارن با عید قربان بر مرقد حضرت رضا علیه السلام نصب شده است (سند ش ۲۸۶۱، ۱)، وزنی حدود ۱۲ تن دارد (حرم، ۱۳۸۱: ۵۸ و ۶۳) و برای ساخت آن از ۴۷ کیلوگرم طلا و ۳/۵ تن نقره استفاده شده است (حرم، ۱۳۹۱: ۲). ضریح یادشده دارای ۱۴ محراب است و همه گل‌ها و برگ‌ها براساس دو عدد پنج و هشت طراحی شده که نشان‌دهنده خامس آل عبا و امام رضا علیه السلام است (حرم، ۱۳۸۱: ۴۳).

نفایس منصوب بر روی صندوق مطهر رضوی

براساس بررسی‌های انجام شده، از میان چهار صندوق نصب شده بر مدفن امام رضا علیه السلام به روی دو صندوق، اشیای نفیسی نصب بوده است. این صندوق‌ها به ترتیب، صندوق انوشیروان مجوس و صندوق شاه عباس اول صفوی است.

نفایس صندوق انوشیروان مجوس: اشاره کوتاه خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی در کتاب **جامع التواریخ**^۱ مبنی بر غارت چهار عدد ترنج نقره منصوب بر روی صندوق^۲ مطهر

۱. این کتاب در اواخر قرن هفتم هجری (سال ۶۹۰ ق) نوشته شده است.

۲. در کتاب به جای صندوق واژه ضریح به کار رفته است؛ اما با توجه به اینکه تا این زمان هنوز ضریحی بر مرقد امام نصب نشده است، باید این مطلب را در راستای به کارگیری دو واژه ضریح و صندوق به جای یکدیگر تلقی کرد.

امام رضا علیه السلام توسط ایغورتای سردار متمرّد غازان خان^۱، حاکی از آن است که در اضلاع صندوق انوشیروان مجوس، چهار عدد ترنج نقره‌ای نصب بوده است (همدانی، ۱۳۶۲: ۸۶۰/۲). این منبع، اطلاعات بیشتری درباره شکل و میزان جواهرات احتمالی منصوب در روی این ترنج‌ها ارائه نمی‌دهد.

نفایس صندوق شاه عباس اول صفوی: قدیم‌ترین سند مربوط به صندوق مطهر که مربوط به جمادی الاولی سال ۱۱۶۱ق است، از وجود چهار قبه در روی صندوق مطهر خبر می‌دهد.^۳ سند توصیف دقیق و کاملی از چهار عدد قبه‌ای که در این زمان روی صندوق نصب شده، ارائه می‌دهد: حاجی علیقلی جواهربا اطلاع میرزا محمد ابراهیم متولی آستان قدس، مقدار ۲۱۸۴ مثقال و چارک طلا و جواهر به مبلغ ۲۶۲۶ تومان و ۲۰۰۰ دینار را به میرمحمد جعفر، تحویلدار آستانه داده است تا چهار عدد قبه مرصع را برای چهارگوشه صندوق تهیه و روی آن نصب کند. در این سند، آمده است، قبه‌های طلا، مرصع به الماس، یاقوت، زمرد و لعل است و در سره‌ریک از آن‌ها، چهار مدخل وجود دارد که مرصع به الماس و یاقوت بوده و در شکم قبه نیز چهار ترنج، چهار مدخل و چهار هیکلی^۵ مرصع به الماس، یاقوت، زمرد و لعل نصب است. همچنین در این سند میزان جواهرات قبه‌ها (الماس، لعل، زمرد و یاقوت)، ۲۷۰ مثقال و دونخود و ربع، معادل ۲۱۵۰

۱. حاکم و فرمانروای ایران در فاصله سال‌های ۶۹۴ تا ۷۰۳ق.

۲. قبه: برآمدگی هر چیز را گویند. هرچه مثل گنبد سازند (دهخدا، ذیل واژه قبه).

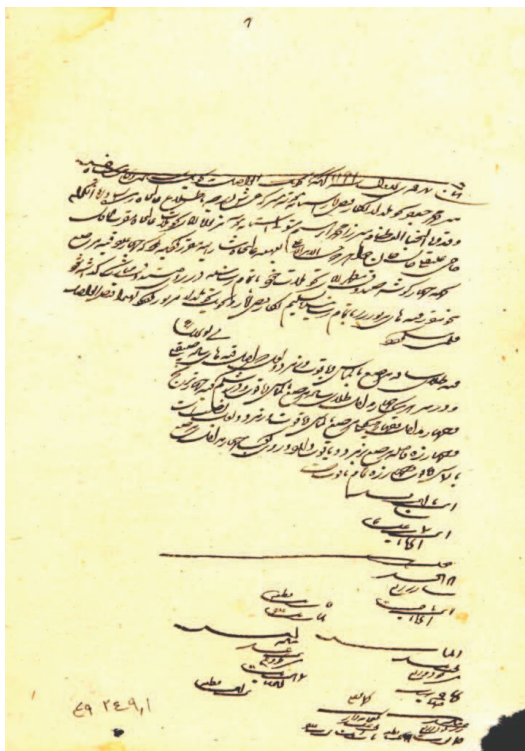
۳. در این سند توضیحی درباره اینکه قبه‌ها به روی کدام یک از صندوق‌ها نصب شده است وجود ندارد؛ اما با توجه به زمان طولانی که از نصب صندوق انوشیروان مجوس (منصوب بین سال‌های ۵۱۱ تا ۵۴۸ق) تا سال ۱۱۶۱ق می‌گذرد و این مدّت، زمانی بیش از ۶۵۰ سال است، به احتمال زیاد قبه‌های یادشده در روی صندوق شاه عباس، نصب بوده است.

۴. مرصع: دُر نشانده، دانه‌نشان، آنچه که در آن جواهرات به زر نشانده باشد. دُر نشانده به جواهر (دهخدا، ذیل واژه مرصع).

۵. هیکلی: منسوب به هیکل، حمایلی (دهخدا، ذیل واژه هیکلی).

تومان و ۲۰۰۰ دینار و میزان طلاآلات آن ۴۷۶ مثقال و کسری معادل ۱۹۰۴ تومان برآورد شده است (سند ش ۴۹۲۴۹، ۱-۲). (تصویرسند ش ۱). در سند دیگری از سال ۱۲۷۴ق، ذکری از قبه‌های سرطوق اطراف صندوق مطهر به میان آمده است. این مطلب

نشان می‌دهد ۱۱۴ سال پس از نصب قبه‌ها در روی صندوق، آن‌ها همچنان در محل خود باقی بوده‌اند (سند ش ۴۰۰۳۷، ۶).

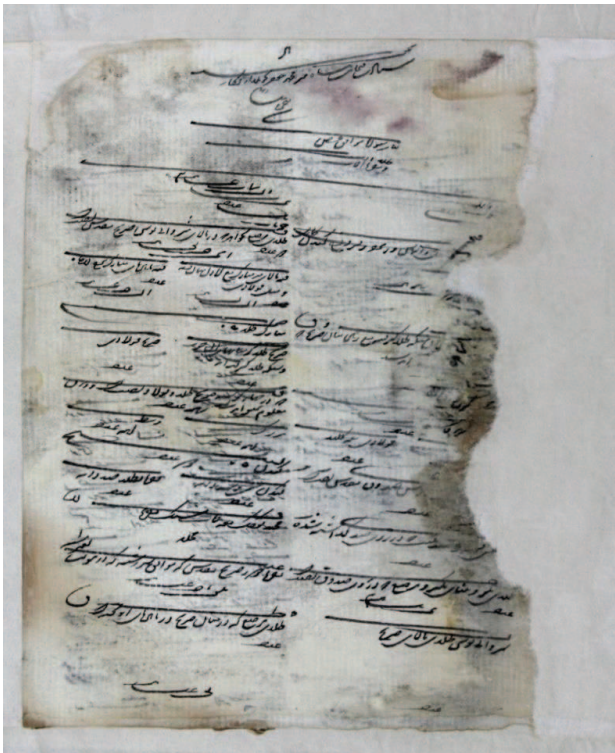
(تصویرسند ش ۱) ساخت چهار عدد قبه مرصع برای چهار گوشه صندوق مطهر امام رضا علیه السلام در سال ۱۱۶۱ق (دریافتی از آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات، ش ۴۹۲۴۹)

نفایس منصوب در روی ضریح‌های رضوی

نفایس ضریح شاه تهماسب: برخی معتقدند این ضریح، دارای قطعه الماسی به درستی یک تخم مرغ و یک میل طلایی بوده است که از طرف شاه تهماسب اهدا گردیده بود و گویا در زمان حمله ازبکان، توسط عبدالؤمن خان ازبک به غارت رفته است (احتشام کاویانیان، ۱۳۵۵: ۳۹؛ خراسانی مشهدی، ۱۳۸۲ق: ۶۲۶؛ فیض قمی، ۱۳۲۴، ۳۰۰)؛ اما در منابع تاریخی همچون *مطلع الشمس* و اسناد موجود، توضیحی در

این باره به چشم نمی خورد.

در سندی آسیب دیده؛ اما ارزشمند از سال ۱۱۵۲ ق آمده است در چهار گوشهٔ این ضریح، چهار قبه نصب است که وزن آن‌ها را نمی توان تعیین کرد. در این سند از ضریحی که این قبه‌ها روی آن نصب بوده، با عنوان ضریح طلا یاد شده است. این مطلب، بیانگر آن است که قبه‌های یادشده در روی ضریح شاه تهماسب نصب بوده است (تصویر سند ش ۲). سند در بارهٔ ویژگی‌های قبه‌ها و میزان طلا و جواهر موجود در آن‌ها و واقف یا بانی آن، توضیحی ارائه نمی‌کند؛ اما همین اشارهٔ کوتاه در سندی از سال ۱۲۱۲ ق نیز آمده است (سند ش ۹۳۴۲۵، ۳؛ سند ش ۳۷۵۸۱، ۱).

(تصویر سند ش ۲) گزارشی از نصب چهار قبه در روی ضریح شاه تهماسب

(دریافتی از مدیریت اسناد و مطبوعات، ش ۹۳۴۲۵)

نفایس ضریح فولادی ساخته شده در دوره شاه سلطان حسین صفوی: براساس اطلاعات موجود در منابع تاریخی و آرشیوی، بیشترین نفایس منصوب در ضریح‌ها به روی این سازه بوده و در مجموع به روی آن شش شیء ارزشمند و قیمتی نصب بوده است. نخستین شیء، طبق سندی از سال ۱۱۱۱ق، شیرعَلَمی بوده که در قائمۀ ضریح نصب بوده و در حال حاضر اثری از آن در دست نیست (سندش ۳۳۳۵۵، ۴). دومین آن، یک عدد سرطوق مرصع بوده که در سندی از سال ۱۱۵۲ق از وجود آن خبر داده شده و آمده است که در میان ضریح در قسمت پایین پای مبارک، آویخته بوده است (سندش ۹۳۴۲۵، ۳). سومین شیء گران بها، دو قَبّه کوچک ترو مرصع بوده که در کنار سرطوقِ پیش گفته، قرار داشته است. چهارمین شیء از اشیای منصوب در این ضریح، قَبّه‌های طلای غیرمرصعی بوده که در چهار گوشۀ ضریح فولادی نصب بوده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۱۳۶۲/۲). پنجمین شیء، در مرصع جواهرنشانی بوده که فتح علی شاه قاجار آن را اهدا کرده است (خراسانی مشهدی، ۱۳۸۲ق: ۶۲۷؛ مؤتمن، ۱۳۵۵: ۶۸) و آخرین وسیله روی ضریح، چهار عدد لاله نقره که در زوایای ضریح نصب بوده است (سندش ۴۰۵۲۸، ۱).

در اینجا براساس اطلاعات موجود، دربارهٔ ویژگی‌های هریک از این اشیا، توضیح‌هایی ارائه می‌شود:

۱- شیرعَلَم طلا و مرصع: طبق مستندات آرشیوی، در سال ۱۱۱۱ق، بنا به نذری که شاه سلطان حسین صفوی می‌کند، در زرگرخانۀ دربار اصفهان، شیرعَلَمی ساخته می‌شود. با دستور شاه صفوی این شیء نفیس، توسط میرزا ابوالقاسم، فرزند میرزا داود حسینی، متولی وقت آستان قدس به مشهد برای نصب در ضریح مطهر ارسال می‌گردد تا در بالای ضریح، در قسمت وسط و بین دو قَبّه مرصع قرار داده شود. میزان طلای مصرفی برای ساخت این شیء تزیینی، ۲۰۰۰ و ۱۴۰ مثقال و شش نخود و نیم طلاست^۱ و برای

۱. این میزان طلا، هم در ساخت خود شیرعَلَم و هم در بخش‌های دیگر آن همچون صُراحی، قائمه و

ترصیع کاری آن، از ۱۰۸ قطعه الماس، ۱۳ قطعه نقره، ۸۱۸ قطعه یاقوت (۳ قطعه یاقوت زرد و ۸۱۵ قطعه یاقوت سرخ)، ۴۸۱ قطعه زمرد، ۶۷ دانه مروارید و در قسمت صُراحی^۱، قائمه و قبضه آن از ۱۱۴ قطعه الماس، ۱۵۸ قطعه یاقوت، چهار قطعه لعل، ۷۸ قطعه زمرد، ۱۸ قُصب آفیروزه و ۳۲ دانه مروارید، استفاده شده است. طبق اطلاعات موجود در سند در ساخت بخش های مختلف این شیرعَلَم، ۲۰ نفر زرگر به نام های: استاد میرهاشم، گنج علی بیگ، آقارضا، کلب علی، میررضا، میررضی، میرسعالدین، محمدحسن، علیقلی، محمدطاهر، فریدون بیگ، حسین فرزند محمدصالح، حسین فرزند شیرعلی، اسماعیل خان، آقا ملک، استاد رفیعا، محمدصالح، محمداسماعیل، رجب علی، ماموکاییگ، پنج نفر میناکار به نام های: محمدعلی بیگ، محمد زمان، الله وردی، محمدحسین و جعفرخان، سه نفر نقاش به نام های: نجف بیگ، محمد زمان و استاد یادگار و شش نفر ترصیع کار به نام های: محمدشفیع، ماموکاییگ، سیاش، آقا ملک، استاد حسین و محمد ابراهیم همکاری داشته اند (سند ش ۳۳۳۸۷، ۱۷-۲۴). در حال حاضر اطلاعی از سرنوشت این شیء در دست نیست (تصویر سند ش ۳).

→ قبضه به کار رفته است.

۱. صُراحی: قسمی از ظرف های شیشه یا بلور با شکمی نه بزرگ و نه کوچک و گلوگاهی تنگ و دراز که در آن شراب یا مسکری دیگر ریزند و در مجلسی آورند و از آن در پیاله و جام و قدح ریزند (دهخدا، ذیل واژه صُراحی).
۲. قُصب: به معنی جدا کردن، قطع کردن (متهی الارب، ذیل واژه قُصب).

تصویر سند ش ۳) ساخت شیرعلّم بنا به نذر شاه سلطان حسین صفوی
در سال ۱۱۱۱ق (دریافتی از مدیریت اسناد و مطبوعات، ش ۳۳۳۸۷)

۲- سرطوق^۱ طلای مرّصع: برای نخستین بار در کتاب زبده التواریخ (تحریر یافته در سال ۱۱۵۱ق)، از وقف یک عدد سرطوق مرّصع، توسط شاه سلطان حسین صفوی برای نصب در بالای ضریح، خبر داده است (مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۳۷). یک سال بعد در سندی از سال ۱۱۵۲ق، از وجود طوق طلای مرّصعی خبر داده شده که در میان ضریح در قسمت پایین پای مبارک، آویخته بوده است (سند ش ۹۳۴۲۵، ۳). در دوره قاجار هم به این سرطوق: حلقه کلانی که بر سر زنجیر باشد. میل گنبد از مس و غیره که بر آن ملمّع نمایند (دهخدا، ذیل واژه سرطوق).

مطلب اشاره شده و اعتمادالسلطنه در کتاب خود **مطلع الشمس** نوشته است در وسط شیروانی ضریح فولادی، یک سرطوق طلای مرصع وجود دارد. تعبیر سفرنامه‌ای از اوایل قرن ۱۴ هجری نیز بر این است که در وسط ضریح (فولادی)، پری بلند از طلا وجود دارد که روی آن دانه نشانده شده است (موسوی اصفهانی، ۱۳۹۲: ۱۱۲). این مطالب گواه بر آن است که شیئی مرصع بر روی ضریح قرار داشته است.

اما توضیح‌های بیشتر درباره این شیء در سندی از سال ۱۲۷۳ ق بیان شده و در آن درباره سنگ‌های موجود در این سرطوق آمده است: طوق، مرصع به سنگ‌های اصل و بدل است و اصل آن از مس و مطلقاً و جای نگین‌ها در آن از طلا است. نگین دور طوق از جنس شیشه‌های سبز و قرمز و شامل ۱۲۴ قطعه نگین (۶۲ نگین سبز و ۶۲ نگین قرمز) و از دو گل برخوردار است و در مجموع در آن ۳۲ قطعه نگین سبز و قرمز کار شده است. در دیگر گل‌های این سرطوق، ۷۲ قطعه سنگ بدل کار شده و در قسمت سرطوق هم ۱۲ قطعه نگین شیشه (سبز و قرمز) استفاده شده است. سند بر این نکته تأکید دارد که در این سرطوق و قبه‌های کنار آن (که در ادامه، درباره آن‌ها توضیح داده خواهد شد)، در مجموع ۴۰ قطعه زمرد اصل وجود دارد که در آن عبارت بنده شاه ولایت سلیمان، کنده‌کاری شده است (سند ش ۴۰۰۳۷، ۶). همچنین در گوی متصل به صفحه سرطوق ۲۵ عدد نگین (سبز و قرمز)، در کلافه زیر سرطوق ۸۲ قطعه (شیشه سبز و قرمز)، در گوی اطراف سرطوق در قسمت پایین ۵۵ عدد سنگ (شیشه سبز و قرمز)، در چهارگل وسط گوی ۳۲ قطعه نگین و در سه عدد زیرگل آن، شیشه سبز و قرمز کار شده است (سند ش ۴۰۰۳۷، ۶).

همان‌گونه که اشاره شد، کتاب **زبدة التواریخ** بر این نکته تأکید دارد که شاه سلطان حسین صفوی واقف سرطوق بالای ضریح بوده است؛ اما توضیح‌های موجود در سند ۴۰۰۳۷ به عکس، حاکی از آن است که روی زمردها نام شاه سلیمان درج بوده است. در این باره سه احتمال وجود دارد: احتمال نخست آن است که مؤلف **زبدة التواریخ** در بیان این موضوع خطا کرده و به اشتباه سرطوق مرصع را به شاه سلطان حسین نسبت داده است. گمان دوم آن است که در عمل، این سرطوق در دوره شاه سلطان حسین ساخته شده؛ ولی به احترام پدر و یادبود وی، نام شاه سلیمان را بر روی زمردها درج کرده‌اند و احتمال سوم اینکه آغاز ساخت سرطوق در عهد شاه سلیمان بوده، اما در عهد شاه

سلطان حسین به پایان رسیده و بر روی ضریح نصب گردیده است. به همین دلیل، نام شاه سلیمان برزمردها است. در برخی منابع تاریخی اعلام شده، این طوق طلائی در زمان نادر میرزا (نوه نادرشاه افشار، حک ۱۱۹۰ تا ۱۱۹۶ ق) غارت شده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ج ۲/ ۴۱۳؛ رضوی، ۱۳۵۲: ۴۱۸)؛ اما بنا بر اعلام آقای شالفروشان، رئیس خزانة آستان قدس، این شیء قیمتی، در حال حاضر در خزانة آستان قدس رضوی نگهداری می شود (تصویرش ۱).

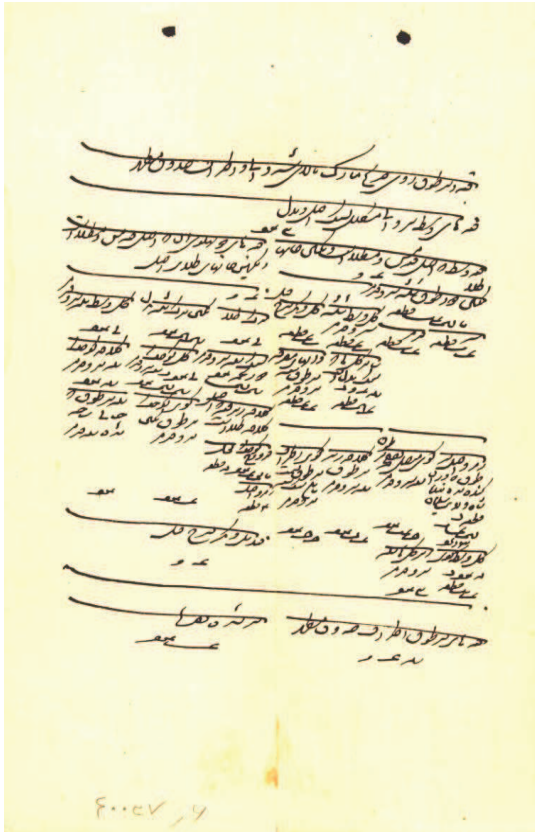

(تصویرش ۱) ضریح فولادی و نمایی از سرطوق طلای مرصع و دو قبه کنار آن در روی

شیروانی ضریح - (منبع www.poto.aqr.ir)

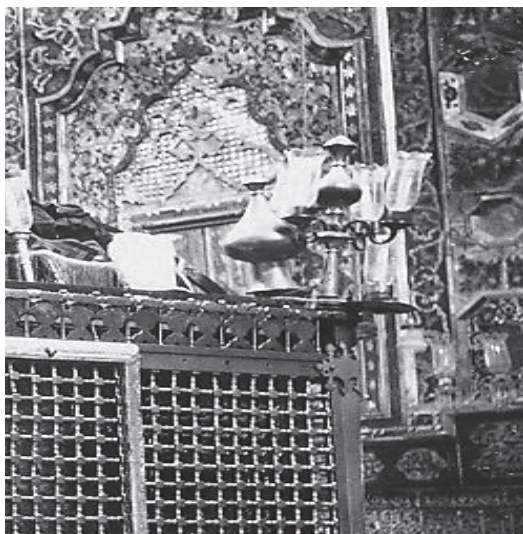
۳- قبه‌های کنار سرطوق مرصع: در سندی از سال ۱۱۵۲ ق، محل دقیق نصب این قبه‌ها، در کنار سرطوق بیان شده و آمده است که یکی از قبه‌ها در سمت بالای سرو دیگری در طرف پایین پای مبارک، روی ضریح نصب بوده است. قبه‌ای که سمت بالای سرمبارک نصب بوده ۱۰۸۰ مثقال و قبه طرف پایین پا ۱۰۱۵ مثقال وزن داشته است (سندش ۹۳۴۲۵، ۳). به این موضوع در سندی از سال ۱۲۷۳ ق نیز تأکید شده است (سندش ۴۰۰۳۷، ۶). اصل این قبه‌ها از مس و مطلا و جای نگین‌ها در آن‌ها از طلای اصل بوده است. دارای شش

عدد پرک طلا، ۷۸ عدد نگین پرک از شیشه بدل، شش عدد گل در وسط، هشت عدد سنگ شیشه سبز و قرمز، شش عدد گل کوچک، هشت عدد کلافه کوچک، یک عدد کلافه طلایی زیر قبه، ۱۰ عدد گوی کوچک، یک عدد شیشه سرطوق (که حبیبی ساخته شده)، ۱۱۹ عدد فیروزه کوچک، چهار قطعه زمرد اصل و چهار قطعه لعل، بوده است (سند ش ۴۰۰۳۷، ۶). از سرنوشت این قبه‌ها، اطلاعی در دست نیست (تصویر سند ش ۴).

(تصویر سند ش ۴) ویژگی‌های سرطوق مرصع وسط ضریح و دو قبه کنار آن در سال ۱۲۷۳ق
 دریافتی از آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات، ش ۴۰۰۳۷)

۴- قبه‌های چهارگوشه ضریح: طبق گزارش موجود در سند ۱۱۵۲ق، در چهارگوشه این ضریح نیز که از آن با عنوان ضریح فولاد یاد شده، قبه‌هایی نصب بوده که وزنشان مشخص نبوده است. محمدحسن خان اعتمادالسلطنه نیز از این قبه‌های طلایی و غیرمرصع خبر داده و در کتابش نوشته است: «چهارگوشه ضریح اول و دویم قبه‌های طلای غیرمرصع دارد که هرگوشه دو قبه، مجموعاً هشت قبه می‌شود» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۲: ۲/۴۱۳-۴۱۴).^۱ از بانی واقف این قبه‌ها اطلاعی در دست نیست؛ اما در برخی تصاویر باقی مانده از ضریح فولادی که به دوره پهلوی اول مربوط است؛ این قبه‌ها دیده می‌شود. گویا در سال‌های بعد در کنار این قبه‌ها، چهار عدد شمعدان چهارشاخه نصب می‌گردد (تصویرش ۲).

(تصویرش ۲) ضریح فولادی و نمایی از قبه‌ها و شمعدان‌های چهارشاخه نصب شده بر اضلاع آن (دریافتی از آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات، ش ۲۴۸۸۶)

۱. در کتاب **مطلع الشمس** از ضریح نخست با عنوان ضریح فولادی فاقد کتیبه و از ضریح دوم با عنوان ضریح فولادی که در هر کوش سنگ‌های قیمتی است، یاد شده است. براساس این توصیف‌ها، منظور از ضریح فولادی، ضریح ساخته شده در دوره شاه سلطان حسین صفوی و مقصود از ضریح فولادی دارای سنگ‌های قیمتی، ضریح نگین‌نشان است که در دوره افشاریه نصب شده است.

۵- در مرصع (در نگین نشان): همان گونه که در مقدمه بحث مطرح شد، درها، بخشی از شاکله ضریح اند و طبعاً در جامعه این پژوهش قرار نمی گیرند؛ اما در مجموعه ضریح های مرقد مطهر رضوی فقط یک در وجود دارد که کاربردی بیرون از ذات خود دارد و تنها برای تزیین و نمایش بر ضریح فولادی نصب شده است. به همین دلیل، در یاد شده، از نفایس به شمار آمده و در این بخش به معرفی آن پرداخته می شود.

در مطلع الشمس آمده، در انتهای شمال شرقی، دری است به سوی ضریح، پوشیده از طلا و مرصع که از دور بسیار قیمتی فرض می شود. در، مدخل ضریح نبوده و برای نمایش در آنجا قرار داده شده است (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۲: ۲/ ۲۰ و ۴۱۴) (تصویرش ۳). این در توسط فتح علی شاه قاجار و به شکرانه پیروزی بر فتح خان افغان، وزیر سلطان محمود افغان در سال ۱۲۳۳ ق به آستانه اهدا شد که به عنوان دری تزیینی در قسمت پایین پای مبارک، بر ضریح فولادی نصب گردید (خراسانی، ۱۳۸۲ ق: ۶۲۷؛ احتشام کاویانیان، ۱۳۵۵: ۴۲؛ خجسته مبشری، ۱۳۵۳: ۱۱۸). در مرصع، یک مترو ۶۰ سانتی متر ارتفاع و ۸۶ سانتی متر عرض دارد (مؤتمن، ۶۸، ۱۳۵۵). اصل در، چوبی است و با ورقه های ضخیمی از طلا پوشیده شده و بر روی آن، دانه های یاقوت، زمرد و لعل به درشتی یک بادام و اندکی کوچک تر به اندازه پسته کار شده است. (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۲: ۲/ ۴۱۴).^۱

بر اساس اسناد موجود، در مرصع در زمان اهدا در مجموع، دارای ۷۵۱۴ قطعه جواهر به وزن ۴۹۰۲ قیراط و به ارزش ۶۹۱۵ تومان و ۳۴۵۰ دینار بوده است (سندش ۳۷۶۲۹، ۲)؛ اما از مقدار و ارزش طلاهای به کاررفته در آن، آگاهی نداریم. در زمان فتنه سالار در سال ۱۲۶۶ ق، با فرمان وی طلاهای در، جدا و ذوب می شود (فاضل بسطامی، ۱۳۹۰: ۲۳۴)؛ اما پس از غلبه حسام السلطنه و شکست سالار، حسام السلطنه هزینه های ساخت در را می پذیرد و بار دیگر در نگین نشان، در ۱۲ رجب سال ۱۲۶۹ ق ساخته شده،

۱. شایان ذکر است توصیف اعتماد السلطنه از این در، به پس از واقعه سالار و بازسازی در به وسیله حسام السلطنه باز می گردد.

بر ضریح فولادی قرار می‌گیرد. در بازسازی این در، دو عدد خورشیدی^۱ به انضمام هشت مثلث در اطرافش نصب می‌شود که در آن ۱۵۰۲ قطعه جواهر به کار رفته است (سندش ۱، ۴۲۹۷۶).

در زمان نصب ضریح شیرو و شکر (۱۳۳۸ ش) به فرمان محمد مهران، نیابت تولیت وقت آستان قدس رضوی، این در از ضریح جدا می‌شود و بردیوار جنوب غربی حرم مطهر باقابی زیبا از نقره و تاجی از طلا نصب می‌شود (کفائی، ۱۳۴۰: ۷۱-۷۲). در سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۴۴ ش، در مرصع از دیوار غربی به دیوار شرقی انتقال داده می‌شود؛ اما نه سال بعد (در سال ۱۳۵۳ ش) که آینه کاری‌های حرم به کاشی کاری تبدیل می‌شود، بار دیگر، در جواهرنشان جابه‌جا می‌شود و این بار از ضلع شرقی به قسمت بالای ضلع غربی حرم (اندکی بالاتراز

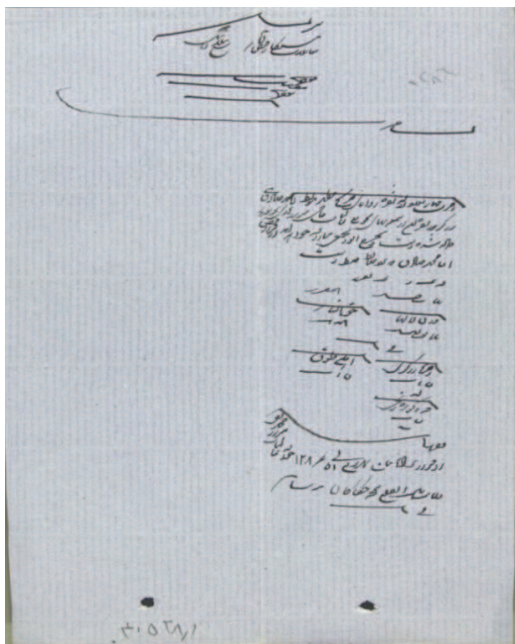
کتیبه خط علی‌رضا عباسی) منتقل و نصب می‌شود (مؤتمن، ۱۳۵۵: ۶۸).

(تصویرش ۳) در مرصع
 (جواهرنشان)، اهدایی فتح‌علی شاه
 قاجار در سال ۱۲۳۳ ق
 دریافتی از کتاب
 شمس‌الشموس، ص ۱۶۸

۶- لاله‌های نقره: در سندی
 از سال ۱۲۸۶ ق، به ساخت
 چهار عدد لاله نقره‌ای برای

۱. خورشیدی: منسوب به خورشید، نوعی سینه‌ریز یا گردن‌بند به شکل خورشید (فرهنگ سخن، ذیل واژه خورشیدی).

نصب در چهارگوشه ضریح اشاره شده است (سند ش ۴۰۵۲۸، ۱) (تصویر سند ش ۵). افزون بر این، در سندی دیگر از سال ۱۳۱۶ ق، به تعمیر شمعدان‌های نقره‌ای بالای ضریح، پرداخته شده است (سند ش ۲۹۹۱۵، ۱). از واقف یا بانی و نیز سرنوشت این لاله‌های نقره‌ای، اطلاعی در دست نیست و اکنون در اضلاع ضریح فولادی، چهار شمعدان فولادی چهارشاخه دیده می‌شود.

تصویر سند ش ۵) پرداخت
هزینه‌های ساخت چهار عدد لاله
نقره برای زوایای ضریح مطهر
در سال ۱۲۸۶ ق
دریافتی از آرشیو مدیریت
اسناد و مطبوعات، ش ۴۰۵۲۸)

نفایس ضریح نگین‌نشان:

این ضریح نیز همانند ضریح‌های پیشین، در اضلاعش دارای قبه‌هایی طلایی و مرصع بوده است. از

وجود این قبه‌ها نیز اطلاعی در دست نیست، اما کتیبه موجود در این ضریح و سندی از سال ۱۱۶۲ ق بر نصب آن‌ها در دوره افشاریه تأکید دارد. در کتیبه بالای در ورودی ضریح، دو سطر به خط نستعلیق به صورت طلاکوب به این شرح نوشته شده است: «نیازمند رحمت ایزد مستعان و تراب اقدام زور این آستان ملائک پاسبان^۱ سلطان نادر شاهرخ

۱. اعتمادالسلطنه در اینجا و در بیان متن کتیبه، واژه سبط را داخل پرانتز به کار برده است و دیگران نیز

شاه الحسینی الموسوی الصفوی بهادرخان به وقف و نصب این ضریح و قبه‌های چهارگوشه ضریح مقدس مبارک موقت گردید. سنه ۱۱۶۰) مؤتمن، ۱۳۵۵: ۶۱؛ احتشام کاویانیان، ۱۳۵۵: ۴۰؛ خراسانی مشهدی، ۱۳۸۲ق: ۶۲۶). افزون براین، در سندی از دوره افشار به سال ۱۱۶۲ق به ساخت قبه‌هایی برای چهارگوشه ضریح اشاره شده و در بخشی از آن آمده است: «از قرار قبض به تاریخ شهرربیع الثانی سنه ۱۱۶۲ق آنکه الواصل به تحویل سیادت و نجابت پناه میرمحمد جعفر تحویلدار سرکار فیض آثار به اطلاع خلاصه السادات العظام میرزا محمد ابراهیم متولی از بابت تحویلات عالی جاه مقرب الخاقان علیقلی خان جواهر که حسب الامر الاقدس مقرر گردیده بود که ساخته شود به نحو مقرر به اتمام رسید و تحویل تحویلدار سرکار مذکور شد عن کعب^۱ و صراحی و پایه‌های طلای ساده و چهار قبه‌های ضریح مقدس، وزن طلا موافق نقش ۳۲ عدد ۱۲۱۸ مثقال» (تصویر سند ش ۶).

در این سند ویژگی‌ها، اجزا و نحوه نصب آن‌ها بیان شده و آمده است:

- کعب برای زیر قبه مرصع و بالای صراحی به کار می‌رفته، داخلش از چوب و رویه‌اش از طلا بوده و از ۲۴ قطعه تشکیل می‌شده است.

- صراحی برای زیر کعب به کار می‌رفته، اصل آن از چوب و رویه‌اش از طلا و چهار قطعه بوده و وزنی معادل ۶۵۲ مثقال داشته است.

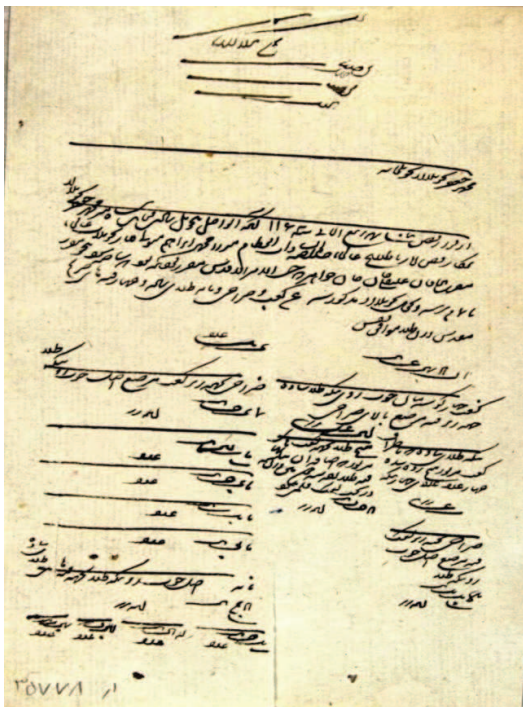
- پایه برای قبه‌های طلا به کار می‌رفته که آن نیز اصلش از چوب و رویه‌اش از طلا بوده است. از چهار قطعه تشکیل می‌شده و ۲۸۰ مثقال وزن داشته است (سند ش ۳۵۷۷۸، ۱).

در مجموع این قبه‌ها ۳۲ قطعه بوده و معادل ۱۲۱۸ مثقال وزن داشته است. آخرین خبر از سرنوشت این چهار قبه طلایی در نامه سید جواد ظهیرالاسلام، متولی آستان قدس، به خازن التولیه و تحویلدار آستانه در سال ۱۳۳۵ق دیده می‌شود. وی در این نامه، دستور داده

تکرار کرده‌اند (اعتماد السلطنه، فرهنگ سرا، ۱۳۶۲، ۲، ۴۱۳).

۱. کعب: هر جسمی که دارای شش سطح باشد. آن قسمت در کاسه و امثال آن که اگر بر روی زمین گذارند روی زمین قرار می‌گیرد (دهخدا، ذیل واژه کعب).

این چهار قبه را که در خزانه بی مصرف مانده است، برای نصب در سرستون بست بالاخیابان (خیابان شیرازی)، تحویل میرزا علی نقی، ناظم تعمیرات بدهند (سند ش ۱۰۵۰۰۰، ۱) که از اقدام کردن یا عدم آن و سرنوشت قبه‌ها، اطلاعی در دست نیست.

(تصویر سند ش ۶) ساخت

قبه‌هایی برای چهارگوشه ضریح
نگین‌نشان در سال ۱۱۶۲ ق
(دریافتی از مدیریت اسناد و
مطبوعات، ش ۳۵۷۷۸)

نفایس ضریح شیرو شکر:

این ضریح نیز با آنکه در دوره
معاصر بر مدفن مقدس امام
رضا (علیه السلام) نصب گردید؛ اما
چهار عدد قبه طلایی، چهار
شمعدان طلا و چهار صفحه
طلایی با نقش خوشه انگور

دارد که در ادامه، توضیح‌هایی پیرامون هر یک ارائه می‌شود:

۱- قبه‌های طلا و فیروزه: حدود هفت سال بعد از نصب ضریح شیرو شکر، چهار عدد قبه توسط ابوالحسن حافظیان بانی ضریح یادشده، به آستان قدس رضوی تقدیم می‌شود. چهار عدد قبه طلایی و فیروزه‌نشان که در آن هشت هزار فیروزه ریزو درشت به شکل دسته‌گلی آماده شده است. این قبه‌ها در دوم آذر سال ۱۳۴۵ ش با حضور ابوالحسن حافظیان و نیابت تولیت وقت آستان قدس رضوی (نادر باتمانقلیچ) در چهار گوشه ضریح قرار داده می‌شود. آن گونه که در منابع آرشیوی آمده، فیروزه‌های این چهار قبه توسط شخصی به نام اکبر اسکوئیان اهدا شده است و وزن مجموع چهار قبه با آستر

نقره و با احتساب حباب و پایه برنجی آن، معادل ۱۵۰۹ مثقال و ۱۵ نخود و دارای ۴۰۱ مثقال نقره و هشت هزار فیروزه است که به همراه ۱۳ عدد حباب شیشه‌ای اضافه، به بارگاه مطهر رضوی تقدیم شده است (سند ش ۸۹۴۱۵، ۳-۵؛ آفتاب شرق، سال چهل و یکم، ش ۸۹۸۴، ۲). اکنون این قبه‌ها به روی ضریح شیرو شکر که در موزه مرکزی آستان قدس نگهداری می‌شود، نصب است (تصاویر ش ۴، ۵ و ۶).

(تصویر ش ۴) اهدای قبه‌های طلای فیروزه‌نشان توسط ابوالحسن حافظیان

برای ضریح شیرو شکر در سال ۱۳۴۵

(دریافتی از آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات، ش ۲۹۷۲۰)

(تصویرش ۵) نصب قبه‌های طلای فیروزه‌نشان در چهار گوشه ضریح شیرو شکر در دوم آذرماه ۱۳۴۵
(دریافتی از آرشیو مدیریت اسناد و مطبوعات، ش ۲۹۷۵۲)

(تصویرش ۶) نمایی از یکی از قبه‌های طلای فیروزه‌نشان در ضریح شیرو شکر
(دریافتی از آرشیواداره پژوهش و معرفی آثار موزه)

۲- صفحه‌های طلائی با نقش خوشه انگور: در زیر کتیبه طلائی ضریح شیرو و شکر، درست در چهار گوشه ضریح، صفحه‌هایی طلائی نصب شده است که از دو طرف اضلاع ضریح را پوشش می‌دهد (تصویرش ۷). بر این صفحه‌ها نقشی از دو خوشه انگور حک شده است که اکنون نیز در ضریح شیرو و شکر دیده می‌شود. از واقف، بانی و هنرمند سازنده آن اطلاعی در دست نیست؛ اما بنا بر گزارش محمد مهران، وزن این صفحه‌های طلائی ۱۲۵۰ مثقال است (مهران، ۱۳۳۹: ۳-۱۹).^۱

(تصویرش ۷) نمایی از صفحه‌های طلائی با نقش انگور در چهار گوشه ضریح شیرو و شکر (دریافتی از آرشیواداره پژوهش و معرفی آثار موزه)

۳- شمعدان‌های طلائی: از اقلام دیگری که به ضریح شیرو و شکر افزوده می‌شود، چهار عدد شمعدان طلائی است که به فرمان فرح دیبا برای نصب در بالای ضریح تهیه

۱. در مقاله محمد مهران، تعداد این خوشه‌های انگور چهار عدد ذکر شده است، در حالی که شمارش آن‌ها در اضلاع ضریح، عدد هشت را نشان می‌دهد. به نظر می‌رسد نقش هشت خوشه انگور هم به امامت حضرت رضا علیه السلام به عنوان هشتمین پیشوای شیعیان و هم به میوه‌ای که به واسطه آن امام رضا علیه السلام به شهادت رسیده است، اشاره دارد.

می‌شود. این شمعدان‌ها در مراسم غبارروبی که در ۲۷ فروردین ۱۳۵۴ با حضور فریده دیبا (مادر فرح پهلوی) برگزار می‌شود در چهار گوشه ضریح شیرو شکر، نصب می‌شود (خراسان، سال بیست‌وششم، ش ۷۴۸۴، ۱ و ۷). در حال حاضر این شمعدان‌ها به روی ضریح دیده نمی‌شوند.

نفایس ضمیمه شده بر ضریح رضوی

از سال ۱۱۱۵ق که ضریح فولادی ساخته و نصب شد تا سال ۱۳۷۸ق/۱۳۳۸ش که با نصب ضریح شیرو شکر از جا برداشته شد، این ضریح به مدت ۲۶۳ سال در معرض دید و زیارت مردم بود. از نصب اشیای قیمتی بر ضریح‌های دیگر اطلاعی در دست نیست؛ اما شواهد نشان می‌دهد ضریح فولادی در طی سال‌های متمادی محل نگهداری اشیای ارزشمند و قیمتی بوده که به صورت وقف یا نذر به بازگاہ رضوی اهدا می‌شده است. این آثار به صورت غیر منصوب در پشت در، شیروانی، عتبه، قبه و میان این ضریح قرار داده می‌شد.

اعتماد السلطنه در بخشی از کتاب خود از قول فرزند که در دوره قاجار موقوف شده است به حرم وارد شود و از نزدیک ضریح و درون آن را ببیند، آورده است: «دور مرقد حضرت رضا علیه السلام ضریحی است از فولاد منبت شده ضخیم و در این ضریح کتیبه از طلاست. به نظر می‌آید اشیای درخشاننده دیگر هم در آنجاست که با روشنی کم حرم تشخیص داده نمی‌شود (...). ظروف نقره که خطوط عربی بر آن‌ها رسم شده به ضریح آویخته است و باز هم چیزهایی مشعشع است که به واسطه کمی نور نمی‌توانم به درستی آن‌ها را تمیز دهم (...).» (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۲: ۲/۲۰).

صحت وجود این اشیا را اسنادی از دوره افشاریه نیز تأیید می‌کند. گویا از این دوره به قرار دادن اشیای نفیس می‌پرداختند و اشیای گران‌بهای اهدایی با اطلاع و دستور متولیان امر در جاهای گوناگون ضریح فولادی آویخته می‌شده است. در جدول‌های زیر به ترتیب تاریخ، ابتدا اقلام اهدایی دوره افشار و سپس نفایس دوره قاجار، تشریح و توصیف شده است.

(جدول ۱) تفایس وقفی و اهدایی قرار داده شده در بخش های گوناگون ضریح در دوره افشاریه

ردیف	توصیف شیء	واقف یا نذرکننده	محل نصب	تاریخ	شماره سند
۱	شمامه ^۱ نقره مکمل به جواهر	-	قبة وسط ضریح	۱۱۵۲- ۱۱۵۳ق	۹۳۴۲۵، ص ۴
۲	کارد جوهردار غلاف طلای منبت	حسین بیگ، نایب نسقچی باشی	میان ضریح	۱۱۵۳ق	۹۳۴۲۸، ص ۳۷
۳	شمامه طلای مرصع (دارای ۲۴ گل مرصع که برزنجیرهای طلا نصب بوده است)	وقف میرزا محمد حسن اشتهاردی	در ضریح بالای صندوق مبارک	۱۱۵۸ق	۳۷۱۸۶، ص ۹
۴	تسبیح ۳۳ دانه نقره که مقری آن عقیق قرمز و دو دانه نقره در سربند دارد	زائری گمنام	میان ضریح	۱۱۵۹ق	۳۷۱۷۴، ص ۳ ۳۷۱۸۶، ص ۱۶
۵	قندیل نقره	زائری گمنام	میان ضریح	۱۱۵۹ق	۳۷۱۳۹، ص ۱۷

۱. شمامه: گلوله‌ای به شکل گوی، مرکب از خوشبوها که در دست می‌گیرند و می‌بویند؛ عطر، بوی خوش (دهخدا، ذیل واژه شمامه).

(جدول ۲) نفایس وقفی و اهدایی قرار داده شده در بخش های گوناگون ضریح در دوره قاجاریه

ردیف	توصیف شیء	واقف یا نذرکننده	محل نصب	تاریخ	شماره سند
۱	اشرفی ضرب دارالعباد یزد به خط رقاع (وزن ۱۵ نخود)	-	پشت در ضریح	۱۲۵۸ق	۳۸۲۸۵ ص ۱
۲	جیقۀ ^۱ وقفی طلا مکمل به جواهر به انضمام سیم برنجی (وزن ۱۵ نخود)	-	پشت در ضریح	۱۲۵۸ق	۳۸۲۸۵ ص ۱
۳	دو قندیل نقره (به وزن ۱۴ مثقال)	زائری گمنام	میان ضریح	۱۲۷۴ق	۲۸۹۲۳ ص ۱
۴	زیارت نامه جامعۀ صغیره (۲۲ سطر، قاب چوب نقاشی)	قوام الملک شیرازی متولّی آستان قدس رضوی	میان ضریح	۱۲۸۰ق	۵۲۹۲۱ ص ۱
۵	پنجۀ طلا به انضمام علاقه (وزن ۱۸ مثقال)	شاهزاده محمدحسن میرزا	میان ضریح سمت بالاسر مبارک	۱۲۸۰ق	۲۸۹۶۸ ص ۳۰
۶	گل طلای مرصع منصوب در جعبه، محجوب در زیر آینه مستعمل	میرزا محمدزمان کلانتر تهران	در شمسۀ طاق شیروانی ضریح	۱۲۸۷ق	۱۰۳۶۵ ص ۳
۷	پنجۀ نقره (وزن پنج مثقال)	زائری گمنام	عتبۀ پیش روی ضریح	۱۲۸۷ق	۱۰۳۶۷ ص ۲۰

۱. جیقۀ: جعّه یا جعّه، زیوری که سلاطین و امرا بر سر گذارند (دهخدا، ذیل واژه جیقۀ).

۱۰۴۱۰، ص ۲۵	۱۲۸۹ق	شیروانی فوق ضریح سمت پایین پای مبارک	زائری گمنام	چشمک طلا (وزن ۲۲ مثقال)	۸
۱۰۴۰۹، ص ۲۱	۱۲۸۹ق	برقته ضریح سمت پایین پای مبارک	زائری گمنام	فندیل نقره	۹
۲۹۰۰۹، ص ۱۲	۱۲۹۱ق	ضریح سمت پایین پای مبارک	پیشکش محمدتقی خان جنرال	یک زوج پرده بیرق ماهوت قروم، قلاب دوزی شیرخورشیددار	۱۰
۶۲۱۶۸، ص ۱	۱۲۹۳ق	شیروانی ضریح	پیشکش کوکب السلطنه دختر ظل السلطان	گل مکمل طلا (وزن پنج قیراط)	۱۱
۴۲۱۴۳، ص ۶	۱۳۰۰ق	عتبه ضریح	میرزا محمد علی	چشمک نقره (دو عدد)	۱۲
۴۲۱۴۳، ص ۱۸	۱۳۰۰ق	عتبه ضریح سمت پیش روی مبارک	-	چشمک نقره	۱۳
۴۲۱۴۶، ص ۲۶	۱۳۰۰ق	شیروانی ضریح طرف بالای سر مبارک	-	چشمک طلا به انضمام دو قطعه یاقوت (وزن یک مثقال و ۱۷ نخود)	۱۴
۴۲۱۴۶، ص ۲۶	۱۳۰۰ق	شیروانی ضریح طرف بالای سر مبارک	-	چشمک طلا به انضمام دو قطعه یاقوت (وزن یک مثقال و ۱۷ نخود)	۱۵
۴۲۱۴۰، ص ۳	۱۳۰۰ق	عتبه ضریح	-	چشمک نقره	۱۶

۴۲۱۴۰، ص ۲۶	۱۳۰۰ ق	شیروانی ضریح	محمدکریم بیگ	چشمک طلا (وزن ۱۵ نخود)	۱۷
۴۲۱۶۲، ص ۸	۱۳۰۲ ق	شیروانی ضریح	-	چشمک طلا (وزن ۲۲ نخود)	۱۸
۴۲۱۸۳، ص ۱۴	۱۳۰۴ ق	شیروانی ضریح	علی محمد خان سرتیپ	چشمک طلا (وزن یک مثقال و ۱۱ نخود)	۱۹

تأملی در اقلامی که به صورت موقت بر ضریح‌ها آویخته شده نیز گویای اطلاعات ارزشمندی است. یافته‌های این بررسی نشان می‌دهد:

- آثار یادشده به‌گونه‌ای خاص برای ضریح و نصب در آن ساخته نشده بودند و فقط به دلیل نفاست، ارزش بالا و گاه کاربرد مذهبی و یا زیبایی در قسمت‌های مختلف ضریح قرار داده می‌شده‌اند.

- از نظر نوع، بیشترین اشیای قرار داده شده در ضریح، چشمک‌های طلا و نقره، قندیل، شَمَامه و پنجه‌های طلا و نقره بوده است.

- محلّ قرار دادن این نفایس، بیشتر در روی شیروانی و عتبه پیش روی ضریح بوده است. - بیشتر واقفان و نذرکنندگان این نفایس، زائران بودند؛ اما هدایایی از شاهزادگان، مقامات حکومتی، نظامی و برخی از صاحب‌منصبان آستان قدس نیز در میان اقلام هدایی وجود داشته است.

- بیشترین تعداد اشیای وقف شده و هدایی، به دوره قاجار مربوط است.

نتیجه‌گیری

گرچه کارکرد اصلی صندوق‌ها و ضریح‌ها حفظ شأن و جایگاه امامان و پیشوایان دین و تسهیل امر زیارت است؛ اما نگاهی به صندوق‌ها و ضریح‌های مرقد مطهر امام رضا علیه السلام نشان می‌دهد این سازه‌ها جدا از هویت و کاربردشان، مکانی برای ارائه و تجلی انواع هنرهای اسلامی- ایرانی بوده‌اند و در موارد قابل توجهی، اشیا و نفایسی، جدا از شاکله سازه به آن‌ها ملحق گردیده است.

صندوق‌ها نخستین سازه‌های منصوب بر مدفن امام رضا علیه السلام بودند؛ اما به دلیل آنکه به تدریج ضریح‌ها بین آن‌ها و زائران حائل شدند، برای نصب اشیای نفیس کمتر به آن‌ها توجه شد. با این حال، اخبار و شواهدی در اختیار است که نشان می‌دهد در قرن هفتم هجری، چهار ترنج نقره‌ای بر رویای صندوق انوشیروان مجوس و پنج قرن بعد در سال ۱۱۶۱ ق، چهار قبه طلا و مرصع بر صندوق شاه عباس صفوی، نصب شده است.

با قرار گرفتن ضریح‌ها در اطراف مضجع نورانی امام، نصب اشیای نفیس بر روی آن‌ها تعدد و تنوع چشمگیری پیدا می‌کند که مشاهده مستقیم ضریح‌ها و بزرگ‌تر بودن آن‌ها نسبت به صندوق‌ها، می‌تواند از دلایل این امر باشد. نفایس ضریح‌ها را به دو گروه می‌توان تقسیم کرد: نفایس منصوب و نفایسی که به صورت موقت بر ضریح‌ها، آویخته می‌شده است. از میان اشیایی که غیر دائم در ضریح‌ها قرار داده می‌شده، چشمک‌های طلا و نقره و قندیل‌های نقره، پرتعدادترین بوده است و از نفایسی که به صورت دائم بر ضریح‌ها نصب می‌شده، قبه‌ها پرشمارترین بوده است؛ به‌گونه‌ای که در دوره‌های مختلف، هجده قبه به روی ضریح‌های گوناگون نصب شده است. چهار قبه در روی ضریح شاه تهماسب، شش قبه در روی ضریح فولادی، چهار قبه در روی ضریح نگین‌نشان و چهار قبه طلا و فیروزه به روی ضریح شیرو شکر نصب شده است. از آنجا که از همه قبه‌ها تصویر و توصیف دقیقی در دست نیست، نمی‌توان در باره ویژگی‌های ظاهری آن‌ها قضاوت کرد؛ اما دانسته‌ها از آن حکایت دارد که قبه‌ها از نظر ریالی، ارزش یکسانی نداشته‌اند. برخی همچون قبه‌های کنار سرطوق مرصع (در ضریح دوره شاه سلطان حسین صفوی) و قبه‌های چهار گوشه ضریح (در ضریح شیرو شکر) از جنس طلا و مرصع به سنگ‌های قیمتی بوده‌اند و بعضی مانند قبه‌های چهار گوشه در ضریح فولادی و ضریح نگین‌نشان دوره افشاریه، غیر مرصع و فقط مطلا بوده‌اند.

از قبه‌ها که بگذریم، در ضریح‌های رضوی، اشیای قیمتی دیگری همچون شیر عظم طلایی و مرصع، سرطوق طلایی و مرصع، در مرصع، لاله‌های نقره، صفحه‌های طلایی منقوش و شمعدان‌های طلایی نصب بوده است که هر کدام بیانگر جلوه‌ای از توانمندی

هنرمندان این سرزمین است. منابع موجود، به جز توصیف تعداد و میزان طلا و جواهر به‌کاررفته در ساخت این اشیا، اطلاعات دیگری ارائه نمی‌دهند؛ بنابراین دانش ما از مکان ساخت، نام بانیان، واقفان و هنرمندان این آثار، بسیار اندک است. تنها آگاهی از هنرمندان این آثار، به شیرعلمی مربوط است که در سال ۱۱۱۱ ق در زرگرخانه دربار اصفهان با همکاری ۳۴ نفر از زرگران، میناکاران، نقاشان و ترصیع‌کاران ساخته شده است. این آگاهی‌های اندک نشان می‌دهد در ساخت نمونه‌های بسیار نفیس، گروه زیادی از هنرمندان در رشته‌های گوناگون همکاری می‌کرده‌اند.

بیشترین و متنوع‌ترین نفایس برضریح فولادی در دوره شاه سلطان حسین صفوی ساخته و نصب شده و در بیشتر نفایس مرصع نصب شده بر صندوق‌ها و ضریح‌ها، سنگ‌های زمرد و لعل، پرکاربردترین جواهرات در ساخت این اشیا بوده و از یاقوت، فیروزه و مروارید نیز استفاده شده است. قدیم‌ترین شیء نفیس منصوب بر صندوق‌ها، به قرن هفتم هجری و قدیم‌ترین اثر نصب شده بر ضریح‌ها به سال ۱۱۱۱ ق و قرن دوازدهم هجری بازمی‌گردد.

طبق مستندهای آرشیو، آثار دارای بیشترین ارزش، به دوره افشاریه (با نصب شش شیء نفیس) مربوط است. البته به دلیل صراحت نداشتن گزارش‌های موجود، نمی‌توان با قطعیت ساخت این شش اثر را به این دوران نسبت داد؛ اما کمبود آگاهی از این اشیای در دوره صفوی، این گمان را نیرو می‌بخشد که شاید آثار یادشده در دوران افشاریه، آن هم در آغاز آن ساخته شده‌اند، به ویژه که در این دوران بالشکرکشی‌های نادر به هندوستان، به لحاظ اقتصادی امکان ساختن چنین نفایسی فراهم بوده است. نکته دیگر آنکه از سیزده قلم شیء نفیس منصوب بر صندوق‌ها و ضریح‌های رضوی، در چهار مورد، پادشاهانی از دوران صفویه، افشاریه و قاجاریه به عنوان واقف، نذرکننده و بانی ساخت، نقش آفرین بوده‌اند.

در پایان باید گفت با وجود آنکه هدف از ایجاد سازه‌هایی چون صندوق و ضریح، پدید آوردن نمادهایی فاخر و مجلل برای بیان ارادت علاقه‌مندان به خاندان پیامبر بوده است و در اجزای گوناگون این آثار از انواع هنرها بهره گرفته شده تا اثری شایسته مقام

پیشوایان دین پدید آید؛ اما در نظر برخی، این مقدار کافی نبوده است؛ بنابراین در زمان‌های مختلف، پیوستن اقلام و اشیای زینتی به این سازه‌ها را شاهدیم که جز موارد انگشت‌شماری همچون نصب لاله‌های نقره و شمعدان‌های طلایی که تأمین‌کننده نور و روشنایی بوده‌اند، در موارد دیگر فقط با هدف تزیین و ایجاد شکوه و جلال بیشتر در صندوق‌ها و ضریح‌ها نصب گردیده‌اند.

منابع

۱. آرمین، منیژه، «همراه با هنرمندان در آخرین روزهای نصب ضریح مطهر رضوی»، *پیام زن*، سال دهم، ش ۳، ۱۳۸۰.
۲. *آفتاب شرق*، سال چهل و یکم، ش ۸۹۸۴.
۳. احتشام کاویانیان، محمد، *شمس الشموس*، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۵۴.
۴. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان، *مطلع الشمس*، پیشگام، تهران، ۱۳۶۲.
۵. الحافظ ابوالحسن عبدالغافر بن اسماعیل، *تاریخ نیسابور المنتخب من السیاق*، المنتخب الحافظ ابواسحاق ابراهیم بن محمد بن الازهر الصریفینی، جماعه المدرسین العلمیه فی قم، قم، ۱۴۰۳ ق.
۶. جلالی، میثم، «ضریح شاه طهماسب، یادگاری از دودمان صفوی در موزه آستان قدس رضوی»، *مشکوٰه*، ش ۱۰۸، ۱۳۸۰.
۷. «ویژه‌نامه تعویض ضریح مطهر امام رضا علیه السلام»، *حرم*، سال یازدهم، ش ۸۵، ۱۳۸۱.
۸. خجسته‌مشری، محمدحسین، *تاریخ مشهد*، بی‌نا، مشهد، ۱۳۵۳.
۹. *روزنامه خراسان*، سال بیست و ششم، ش ۷۴۸۴.
۱۰. خراسانی مشهدی، محمدهاشم، *منتخب التواریخ*، کتاب فروشی علمیه اسلامی، تهران، ۱۳۸۲ ق.
۱۱. دامادی، محمود، *ابوسعیدنامه در بیان شرح احوال و عقاید و افکار و روش ابوسعید ابن‌الخیر*، دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.
۱۲. دانش، مهدی، «بررسی سیر تحول هنر ضریح‌سازی در ایران از صفویه تا کنون»، پایان‌نامه کارشناسی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ۱۳۶۹.
۱۳. دهخدا، علی‌اکبر، *لغت‌نامه دهخدا*، مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۷۷.
۱۴. رضوی، محمدباقر، *شجره طیبه در انساب سلسله سادات علویه رضویه*، به کوشش محمدتقی رضوی، چاپخانه حیدری، تهران، ۱۳۵۲.
۱۵. روحانی، محمود، «ضریح نمادی از تجسم نور»، *کتاب ماه هنر*، ش ۱۲۷، ۱۳۸۸.

۱۶. سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی، اسناد ش ۱۰۳۶۵، ۱۰۳۶۷، ۱۰۴۰۹، ۱۰۴۱۰، ۱۰۵۰۰۰، ۲۸۹۲۳، ۲۸۹۶۸، ۲۹۰۰۹، ۲۹۹۱۵، ۳۳۲۸۷، ۳۳۳۵۵، ۳۳۳۵۹، ۳۳۳۸۷، ۳۷۶۲۹، ۳۷۵۸۱، ۳۷۱۸۶، ۳۷۱۷۴، ۳۷۱۳۹، ۳۵۷۷۸، ۳۴۳۴۷، ۳۴۳۸۵، ۴۰۵۲۸، ۴۰۰۳۷، ۴۲۱۴۰، ۴۲۱۴۳، ۴۲۱۴۶، ۴۲۱۶۲، ۴۲۱۸۳، ۴۲۹۷۶، ۴۳۳۵۱، ۴۹۲۴۹، ۵۲۹۲۱، ۵۲۱۶۸، ۸۹۴۱۵، ۹۳۴۲۵، ۹۳۴۲۸.
۱۷. «ضریح پنجم، گلستانی از هنرهای اسلامی و ایرانی است»، حرم، ش ۳۶۹، ۱۹ اسفند ۱۳۹۱.
۱۸. طوسی، ابی جعفر محمد بن علی، *الثاقب فی المناقب*، تحقیق نبیل رضا علوان، انصاریان، قم، ۱۴۲۸ق.
۱۹. فیض قمی، عباس، *بدر فروزان*، بی‌نا، قم، ۱۳۲۴.
۲۰. کفائی، محمدرضا، «در جواهر نشان»، *نامه آستان قدس*، سال سوم، ش ۹، ۱۳۴۰.
۲۱. مستوفی، محمدمحسن، *زبده التواریخ*، به کوشش بهروز گودرزی، موقوفات محمود افشار یزدی، تهران، ۱۳۷۵.
۲۲. «معراج نور»، *ژائر*، ش ۷۷ و ۷۸، ۱۳۸۰.
۲۳. موسوی اصفهانی، میرزا حسن، *روزنامه سفر مشهد، مکه و عتبات*، به کوشش رسول جعفریان با همکاری حمیدرضا نفیسی، مشعر، تهران، ۱۳۹۲.
۲۴. مؤتمن، علی، «ابنیه آستان قدس»، *نامه آستان قدس*، ش ۲، ۱۳۳۹.
۲۵. _____، *تاریخ آستان قدس*، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۵۵.
۲۶. مهران، محمد، «ضریح جدید»، *نامه آستان قدس*، ش ۱، ۱۳۳۹.
۲۷. میهنی، محمد بن منور، *اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابوسعید*، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، آگاه، بی‌جا، ۱۳۶۶.
۲۸. نوایی، عبدالحسین، *شاه اسماعیل صفوی (اسناد و مکاتبات تاریخی همراه با یادداشت‌های تفصیلی)*، بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۴۷.
۲۹. همدانی، خواجه رشید الدین فضل الله، *جامع التواریخ*، به کوشش بهمن کریمی، اقبال، تهران، ۱۳۶۲.
۳۰. «۵۵ روز برای همیشه تاریخ»، *نشریه حرم* (ویژه‌نامه تعویض ضریح بارگاه حضرت رضا علیه السلام)، ۱۳۸۹.